ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԿԱՉԱՂԱԿԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԸ

ՍԼԱՒԱ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Կաչաղակաբերդ Ամրոցը

Կաչաղակաբերդը Խաչենագետի ձորահովտի նշանաւոր ամրոցներից է։ Ամրոցի անուանումը կապւում է այն աւանդութեան, թէ անցեալում, պարտութիւն չտեսած եւ յամառ դիմադրութեամբ հռչակուած ամրոցի պաշտպանները, երկար ժամանակ ջուր եւ սննդամթերք չունենալով, նահատակւում են, բայց չեն յանձնւում թշնամուն։ Իսկ երբ կաչաղակներն ու միւս գիշատիչ թռչունները սկսում են աղմուկ-աղաղակով պտոյտներ գործել ամրոցի վրայ, թշնամին կռահում է, որ պաշտպանները կենդանի չեն։

Ամրոցը ընդհուպ մինչեւ Ժ. դարը կոչւում էր Խաչենի բերդ[1]*, որից էլ տեղի իշխանութիւնը ստացել է Խաչենի Իշխանութիւն անուանումը*[2]*։ ԺԳ. դարի մի ձեռագիր յիշատակարանում ամրոցը կոչւում է Սխսաղան Հաւքախաղաց*[3]*, իսկ սկսած ԺԵ. դարից՝ Կաչաղակաբերդ*[4]*։*

Կաչաղակաբերդը պատմահնագիտական առումով սպառիչ ուսումնասիրութեան չի ենթարկուել։ Այն կարճառօտ պատումով ներկայացրել են Ս. Ջալալեանցը, Մակար Բարխուտարեանցը, Բագրատ Ուլուբաբեանը, Շահէն Մկրտչեանը[5] *եւ ուրիշներ։ Ամենավաղ յիշատակագիրը Մովսէս Կաղանկատուացին է. նա ամրոցի մասին ակնարկում է հայոց Առանշահիկ եւ պարսից Միհրական տոհմերի մրցակցութեան դրուագում։ Թ. դարի առաջին կէսերին, երբ այս տոհմերի միջեւ բորբոքուել էր ժառանգական մրցակցութիւնը, Ներսեհ անունով մի իշխան Դաղի Վանքի մօտ՝ Խորաձորում, սպանում է Միհրական*

տոհմից Վարազ-Տրդատ իշխանին եւ նրա որդի Ստեփանոսին՝ նպատակադրուելով ոչնչացնել այդ տոհմի արական սերունդը[6]։ Սպանուածի կինը, զինուելով այրական քաջութեամբ, «առեալ զմնացեալ դուստրն իւր Սպրամ գիշերահեն տաժանելի ուղեւորմամբ մտանէ ի բերդն Խաչենայ՝ բարուրս խորհեալ տան իւրում ամուսնացուցանէ զՍպրամ Ատրներսեհի՝ Սահլի որդւոյ»[7]։

Ատրներսեհին ու նրա ժառանգներին աղբիւրները հիմնականում կապում են Վերին Խաչենի ու Ծար գաւառի հետ[8], որտեղ «Ատրներսէհ շինէ զբերդն Հանդու եւ զապարանս իւր եդեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք»[9]։ Բացի այդ, Թ. դարում Խաչենի տարածքում, մասնաւորապէս Թարթառ գետի աջ ափին, Դադի Վանքի դիմաց[10] հիմնադրւում է մի այլ ամրոց, որը նոյն Հաւքախաղաց անունն է կրում[11]։ Երկու Հաւքախաղացների առկայութիւնը, ինչպէս եւ Ատրներսեհի ու նրա ժառանգների տիրապետութիւնը Ծարում եւ Վերին Խաչենում թիւրիմացութեան մէջ է գցել ուսումնասիրողներին, որոնք պատմագրութեան մէջ առանձնակի հետազօտման նիւթ չդարձած ամրոցի տեղադրութեան վերաբերեալ յայտնել են իրարամերժ կարծիքներ։ Բարխուտարեանցը, ելնելով ժամանակագրի վերոյիշեալ վկայութիւնից, Կաչաղակաբերդը իրաւացիօրէն տեղադրում է Խաչենագետի աջ կողմում, բայց առանց հիմնաւորման նոյնացնում աղբիւրներում յիշատակուող Խաչենի բերդի հետ։ Նա միաժամանակ ժխտում է ամրոցի Հաւքախաղաց անուանումը, գտնելով, որ վերջինս Դադի վանքի դիմացի ամրոցն է, Գրիգոր Արտներսեհեանի կառուցածը[12]։ Նոյն կարծիքին է Մկրտչեանը, որը ամրոցն անուանում է Լեւոնաբերդ[13] վերակառուցուած Կիլիկիայի թագաւոր Լեւոն Ա.ի ծախսերով[14]։ Լէոյի եւ Բաֆֆու գործերում[15] ամրոցը յիշւում է Սաղսաղան անունով, որը Ջալալեանցի կարծիքով Հաւքախաղացի թուրքերէն անուանումն է[16]։ Ճիշտ չհամարելով Բարխուտարեանցի՝ Հաւքախաղացը նշուած վայրում տեղադրելը[17] եւ չընդունելով Կաչաղակաբերդ-Խաչենի բերդ նոյնացումը, Ուլուբաբեանը գտնում է, որ Կաչաղակաբերդը նոյն Հաւքախաղացն է՝ Պատարա եւ Քոլատակ գիւղերի միջեւ[18], իսկ Խաչենի բերդը գտնւում է Թարթառ-Տրտուի ափին[19]։ Բացի այդ, վերջերս, կասկածի տակ առնելով Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հաւքախաղաց-Խաչենի բերդ նոյնականութիւնը, փորձ էր արւում Խաչենի բերդը համադրելու Գանձասարի դիմաց գտնուող Խոխանաբերդի հետ[20]։

Ելնելով տեղում կատարած զննումներից ու աղբիւրների պատմահամեմատական ուսումնասիրութիւնից, եկանք այն համոզման, որ Խաչենի բերդը նոյն Կաչաղակաբերդն է եւ կարող է տեղադրուած լինել միայն Ներքին Խաչենի տարածքում (Կարկառ եւ Խաչեն գետերի միջեւ), որը բացատրւում է հետեւեալ նկատառումներով.

1. Ներքին Խաչենի վերոյիշեալ տարածքը ոչ միայն Խաչենի հնագոյն վարչական կենտրոնն էր, այլեւ արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանի պատմագրութեան մէջ յիշատակուող Հայոց Արեւելից Կողմանց նշանաւոր քաղաքական գործիչների օրրանը։ Հնագիտական պեղումներից յայտնաբերուած բազմաթիւ գտածոյ զինատեսակները[21] վկայում են, որ նշուած հատուածը, լինելով երկրամասի ռազմական կարեւոր կենտրոններից մէկը, իրօք, դարձել էր իշխանների նստավայրը։ Այստեղ գտնւում են ոչ միայն հին ու շատ կարեւոր նշանակութեան յայտնի ամրոցներ, այլեւ նշանաւոր վանքեր ու վանական համալիրներ, մասնաւորապէս ամրոցի դէմ-յանդիման՝

ներկայիս Քոլատակ գիւղի մօտ գտնուող, Խաչենի Իշխանութեան երբեմնի հոգեւոր առաջնորդանիստ կենտրոն Մեծառանից վանքը։

2. *Խաչենի ձորակում, Խաչեն անունը հաւաստող գետակի շրջակայքում քիչ են վաղ միջնադարեան յայտնի ամրոցները, այնպիսիք՝ որոնք իրենց դիրքով, անառիկութեամբ ու յատուկ նշանակութեամբ (իշխող դիրքը Կարկառ-Խաչեն կարեւոր ռազմաառեւտրական ճանապարհի նկատմամբ) համեմատուէին Կաչաղակաբերդի հետ։*

Յայտնի է, որ աւատական իշխանութեան պայմաններում պաշտպանութեան գործում շատ յուսալի դեր էին կատարում դղեակները՝ իշխանների աթոռանիստ բնակավայրերը, որոնք բացի ռազմապաշտպանական դեր խաղալուց, նեցուկ էին աւատատէր իշխանների տիրապետութեան համար[22]*։ Զպէտք է մոռանալ, որ Կաչաղակաբերդը, միաժամանակ, Ներքին Խաչենի ամենանշանաւոր եւ ըստ էութեան միակ իշխանական դղեակն էր, որի մասին տեղեկութիւն կայ հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում։ Նոյնիսկ* 1237*ի տուեալներով, երբ Խաչենում կառավարում էր մեծանուն իշխան Հասան Ջալալը, հոգեւոր առաջնորդարան Գանձասարի նշանաւոր վանքը դեռեւս գտնւում էր Սխսաղան-Հաւքախաղաց-Կաչաղակաբերդի հովանու ներքոյ՝ ընդունելով վերջինիս գերակայութիւնը*[23]*։*

3. *Երկու ամրոցների նոյնացումը հիմնաւորելու համար կարեւոր նշանակութիւն ունի նաեւ մոնղոլների՝ Խաչենագետի հովիտ կատարած արշաւանքի ուղու պարզաբանումը։ Պատմական տեղեկութիւնները հաստատում են, որ մոնղոլ-թաթարները Խաչենի կողմերն են ասպատակել հարաւ-արեւելքից, հետեւաբար՝ Խաչեն եւ Կարկառ գետերի ուղղութեամբ*[24]*։ Զարմաղանի եղբայր Ջոլա զօրապետը* 1238*ին մտնում է Խաչենի սահմանները,* «ուր էր ամրոցն Խաչենոյ, յառաջի էառ զբազում տեղիս»[25]*։ Հասան-Ջալալ իշխանը այդ տեսնելով, իր բնակիչներով ետ է նահանջում ու ամրանում Խօխանաբերդում*[26]*։*

4. *Ամրոցամերձ Քոլատակ գիւղը ի սկզբանէ Խաչեն անունն էր կրում։ Այս մասին վկայում է, օրինակ, տեղանունների բառարանում զետեղուած այս յիշատակութիւնը.* «Խաչեն ...գիւղ Եղիզաւետպոլի նահանգի Շուշիի գաւառում։ Հաւանաբար գտնւում էր համանուն գետի ափին։ Ըստ մի յիշատակութեան, 1265թ. Խաչենում շինուել է Ս. Ստեփանոս անունով եկեղեցի»[27]*։ Նշուած Ս. Ստեփանոս եկեղեցին Քոլատակի տարածքում, գիւղից մօտ* 5 *կմ. հարաւ-արեւմուտք գտնուող նշանաւոր Կօշիկ անապատի գլխաւոր եկեղեցին է, որի ՁԺԴ* (1265) *թուակիր արձանագրութիւնը*[28] *հարուստ տեղեկութիւններ է պարունակում Խաղբակեան տոհմի մասին, ինչ-որ չափով լրացնում նրա կենսագրութիւնը։ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին յիշատակւում է նաեւ* 1471, 1473 *թուակիր ձեռագիր յիշատակարաններում։ Պարզւում է նաեւ, որ ԺԵ. դարում Խաչենաձոր է կոչուել Խաչեն Գաւառը, իսկ Մեծառանից կամ Յակոբավանքը՝ Գետամիջոյ վանք*[29]*, քանզի գտնւում է Խաչեն եւ Քոլատակ գետերի միջեւ։*

Այսպիսով, վերը վկայակոչուած փաստերը հաւաստում են, որ Խաչենի բերդը նոյն Կաչաղակաբերդն է՝ Սխսաղան-Հաւքախաղացը[30]*։*

Սակայն, սա չպէտք է շփոթել պատմական աղբիւրներում յիշատակուող, Թարթառի ափամերձ Հաւքախաղացի հետ։ Սխալ է նաեւ վերջինիս Լեւոնաբերդ անուանումը, այն Կիլիկիայի Թագաւորի ծախսերով վերակառուցելու մասին վարկածը։ Իրականում Լեւոնաբերդ կամ Լեւաբերդ կոչւում է ոչ թէ Գրիգոր

իշխանի կառուցածը, այլ նրա հօր՝ Ատրներսեհի՝ Թ. դարի երկրորդ կէսին, վերաշէնած այն հզօր ու անմատոյց ամրոցը, որ անուանւում է Հանդաբերդ. «Ատրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու»[31]։ Այն, կարծում ենք, կապ չունի Կիլիկիայի թագաւոր Լեւոնի անուան հետ (ԺԳ. դ. խառնակ ժամանակներում Լեւոն Ա.ը չէր կարող նման շինարարական գործունէութիւն ծաւալել) եւ ծագել է Թարթառի ձախ վտակ Լեւ գետի անունից ու գտնւում էր նրա աջ ափին, Լեւ եւ Զափնի աւերուած բնակավայրերի մօտակայքում, նորաստեղծ Քնարաւան գիւղին մերձ[32]։ Գրիգոր Տէր-Յովհաննիսեանցը համամիտ է Հաւքախաղաց, Սխսաղան, Կաչաղակաբերդ անուանումներին, ամրոցի տեղադրութեանը Խաչենագետի շրջանում սակայն, կապուած կառուցողի եւ կառուցման ժամանակի հետ, թոյլ է տալիս անճշտութիւններ։ Զյիշատակելով Թարթառի աջ ափին գտնուող Հաւքախաղաց ամրոցի գոյութեան փաստը եւ յենուելով Կաղանկատուացու այն վկայութեան վրայ, թէ «Գրիգոր շինէ զՀաւքախաղացին բերդն, եւ յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն»[33], Կաչաղակաբերդի կառուցումը վե-րագրում է Գրիգոր իշխանին (Ատրներսեհեանին - Ս.Ս.), իսկ կառուցման ա-ւարտը համարում 891 թուականը[34]։

Չի կարելի ընդունել նման տեսակէտը, թէ Խաչենի իշխանը կարող էր իր եւ նախորդների օրրանը հանդիսացող տարածքում, մասնաւորապէս՝ Խաչենագետի մօտակայքում, ամրոց կառուցել եւ «յայն կողմն» ձգել իր իշխանութիւնը։ Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ինչպէս նաեւ պատմական աղբիւրների հաւաստի տեղեկութիւնները, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ առկայ է չփոթ երկու նոյնանուն ամրոցների միջեւ՝ Թարթառի Հաւքախաղացի տուեալները վերագրւում են Խաչենագետի Հաւքախաղաց-Կաչաղակաբերդին։

Խաչենի բերդը եւ համանուն իշխանութիւնն ունեցել են ելեւէջներով լեցուն քաղաքական պատմութիւն։ Է. դարի կէսերից Առաջաւոր Ասիայի եւ Հայաստանի համար սկսւում է պատմական մի նոր ժամանակաշրջան, երբ իրենց տիրապետութիւնն են հաստատում արաբները։ Արաբական տիրապետութեան չատ ծանր տարիներին ժողովուրդը ենթարկւում էր անխնայ հալածանքների, բռնութիւնների, կոտորածների ու գերեվարութեան։ Ը.-Թ. դարերում արաբներից ծանր հարուած են ստանում հայկական իշխանութիւնները, այդ թւում նաեւ Խաչենի իշխանութիւնը, որի քաջարի Առանշահիկ իշխանները (Սահլ Սմբատեան, Ատրներսեհ եւ ուրիշներ) ստիպուած էին անդուլ պայքարով պահպանել իրենց տիրոյթները։ Այդուհանդերձ, 854ին Խաչենի Իշխանութեան սահմանները մտած Բուղա ոստիկանը, կռահելով, որ Ատրներսեհ իշխանը ամրացել է Խաչենի ամրոցում, պաշարում է այն «եւ կալաւ զԱտրներսէհ եւ զազգատոհմ նորա եւ զայլեւս երեւելի անձինս»[35] ու արեամբ է ողողում երկիրը։ Սակայն մեզ հասած վկայութիւններից եւ նիւթական վաղեմի մշակոյթի մնացորդներից ակնյայտ է դառնում, որ, չնայած արաբների գերիշխանութեանը, այդ երկրամասը որոշակի անկախութեան շրջան է ապրել վերոյիշեալ իշխանների եւ նրանց յաջորդների տիրապետութեան տարիներին, մինչեւ սելջուկ-թուրքերի եւ մոնղոլների աւերիչ արշաւանքները։ Կաչաղակաբերդ ամրոցը, որը գտնւում է Առանշահիկ տէրերի իշխանութեան ներքոյ, հեռու չէր կարող մնալ քաղաքական այս եւ յետագայ անցուդարձերից, իսկ զօրեղ թշնամու առկայութիւնը,

բնականաբար, պահանջում էր պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել, որին եւ ձեռնամուխ եղան այդ իշխանները։

ԺԱ. դ. երկրորդ կէսից Խաչենի իշխանութիւնը գտնւում էր սելջուկեան տիրապետութեան տակ։ Սելջուկ թուրքերի զօրախումբը, ասպատակելով Խաչենը, «էառ զամենայն ամրոցս նոցա, քակեաց զեկեղեցիսն եւ այրեաց զվանորեայսն, կոտորեաց զազատսն եւ գերեաց զզօրականսն, պէսպէս իսպառ մաշեաց զամենեսեան առ հասարակ ի սուր եւ ի գերութիւն»[36]։ *Այսպիսի պայմաններում իշխանները, որոնք պատսպարուել էին անտառախիտ ձորերում եւ ամրացել բերդերում, չէին հանդուրժում թշնամուն եւ հերոսական մարտեր էին մղում արիւնռուչտ բռնակալների դէմ*[37]։ *Չնայած այդ ճակատամարտերի մանրամասները ժամանակագիրները չեն յիշատակել, վիմագրական նիւթերի կցկտուր տեղեկութիւններից կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել սելջուկ-թուրքերի դէմ պարբերաբար մղուած կռիւների մասին։ Այսպէս, Խաչենի իշխանաց իշխան, Հաթերքի գահակալ Հասանի՝* 1182*ի մի արձանագրութիւնից յայտնի է դառնում, որ նա, Խ* (40) *տարի* (*այսինքն՝* 1142-1182) *լինելով Խաչենի իշխանաց իշխանը, մղել է շատ պատերազմներ եւ յաղթել իր բոլոր թշնամիներին* (*ամրոցն այդ ժամանակ գտնւում էր նրա գերիշխանութեան ներքոյ*). «Ես Հասան,- *գրել է նա,-* որդի Վախտանգա, տէր Հաթերո եւ Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո եւ Հաւախաղացին. կացի յաւագութեան ամս Խ (40) շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց…»[38]։

1220*ականներին սկսուեցին Ջալալ ադ-Դինի ասպատակութիւնները։ Արաբական աղբիւրները* (*իբն-Խալդուն*) *հաղորդում են, որ* 1227*ին Ջալալ ադ-Դինի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքը, հարկահաւաքութիւն կատարելով, մօտեցաւ Խաչեն-Կաչաղակաբերդին, որտեղ գտնուող Ջալալ իշխանը ստիպուած էր* 20000 *դինար փրկագին վճարել եւ ազատել շուրջ* 700 *գերիների*[39]։

ԺԳ. դարի կէսերին Ներքին Խաչենը նուաճում են թաթար-մոնղոլական ասպատակները, հրի եւ սրի մատնելով խաղաղ բնակչութեանը։ Աղբիւրները բազմաթիւ ու հաւաստի տեղեկութիւններ են հաղորդում մոնղոլների աւերածութիւնների ու գազանութիւնների մասին։ Ներքին Խաչենում մոնղոլների կատարած վայրագութիւնների մասին Կիրակոս պատմագիրը գրում է. «Գերեցին եւ սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն։ Ապա մարտիւք մարտեան եւ զկէսս բռնութեամբ իջուցին, զոր սպանին, եւ էր՝ զոր գերեցին…բայց քանզի ի տեառնէ էր բեկումն, յեղակարծում ժամու գաղտագողի ելեալ՝ մտին յամուրսն, եւ սրոյ ճարակ ետուն զբազմութիւնն եւ զկէսն գահավէժ արարին, եւ ի բազմութենէ անկելոցն ծածկեր երկիրն, եւ արիւնն առու եղեալ իբրեւ զջուր երթայր, եւ յոչ ոք խնայեցին. եւ ոսկերքն եւս յետ բազում ժամանակաց իբրեւ զբերդուկս քարանց կուտեալ երեւէին»[40]։

Բացի այդ, մոնղոլների արշաւանքի եւ Կաչաղակաբերդի ճակատամարտի մասին պահպանւում էր մի ձեռագիր, որի հեղինակը Գանձասարի առաջնորդ Եղիա վարդապետն է (*ԺԵ. դ.*)։ *Այն կոչւում էր «Արշաւանք Թաթարաց Եւ Պատերազմ Ի Կաչաղակաբերդին»*[41], *որը հաստատում է ամրոցի կարեւոր եւ առաջնակարգ պաշտպանական նշանակութիւնը։*

Մոնղոլական տիրապետութեան սկզբնական ժամանակաշրջանում Ներքին Խաչենի տէր Հասան-Ջալալը (1214-1261) *իր ճկուն քաղաքականութեամբ ու*

նուէրներով կարողանում է նուաճել մոնղոլ զօրապետերի վստահութիւնը, որոնք փոքրիշատէ հանգիստ են թողնում Խաչենի բնակչութեանը[42]։

Քաղաքական այսպիսի պայմաններում էր գոյատեւում Կաչաղակաբերդը, որը, նկատի ունենալով ամրոցին վերաբերող կամ քիչ թէ շատ նրան առնչուող աղբիւրների վկայութիւնը, իր պատմական դերն ու նշանակութիւնը հիմնականում կորցրել է 1246ին[43]*, թաթարաց Ղարաբուղա զօրավարի աշխարհաւեր արշաւանքներից յետոյ*[44]։

Կաչաղակաբերդը գտնւում է Պատարա (Պտրեցիք) եւ Քոլատակ գիւղերի միջեւ, դարաւոր անտառից վեր խոյացող մի ահռելի՝ երեք կողմերից ողորկ, ուղղահայեաց քարաժայռի գլխին, ծովի մակերեւոյթից 1711 *մ բարձրութեան վրայ։ Աշխարհագրական-քարտիսային տեղագրութիւնը՝* N 39 58 20.0, E 46 36 53.7: «Նայում ես եւ կարծում, թէ այդ բերդը շինուած-պատրաստուած է մի ուրիշ տեղ եւ բոլորովին պատահաբար դրուած է այս սարի գլխին, իբրեւ մի գլխարկ»՝ *գրում է Լէօն*[45]։ *Գտնուելով մօտակայ հարթավայրերից աւելի քան* 1000*մ բարձրութեան վրայ, գրեթէ անառիկ վայրում, ամրոցը ամենայն հաւանականութեամբ, ինչպէս Արցախ-Ղարաբաղի մի շարք ամրոցներ*[46]*, ծառայել է նաեւ որպէս դիտակէտ՝ ազդանշանային համակարգով։ Այդ է վկայում ամրոցից բացուող գեղեցիկ, լայնահուն տեսադաշտը. հարաւային կողմում երեւում են Քիրս լեռնաշղթան, Շուշին՝ իր շրջակայքով, հիւսիսային կողմում՝ Ջրաբերդի լեռները, Առաջաձորի լեռնաշղթան՝ յարակից գիւղերով, հիւսիս-արեւմուտքից՝ Գանձասարը, Խօխանաբերդը, արեւմուտքից՝ Դեղ, Բերդաքար ամրոցները, արեւելքից՝ Ուլուպապի Սուրբ Գէորգի սարը, որտեղ գտնւում էր երբեմնի Պտկէս բերդը, հարաւ-արեւելքից՝ Կարկառի հովիտը՝ Քեաթուկ եւ մօտակայ այլ գիւղերով։ Ինչպէս հայկական միւս ամրոցների (Ջրաբերդ, Հանդաբերդ, Գաւառգին, Երնջակ եւն.), այնպէս էլ Կաչաղակաբերդի բռնած տարածքն աչքի է ընկնում բնական պաշտպանական յուսալի եւ նպաստաւոր պայմաններով, շրջագծով մօտ* 100 *մ բարձրութեամբ երիզուած է անմատչելի մոխրակապտաւուն սեպացած ժայռապատնէշներով (դժուարանցանելի միակ մուտքը հարաւ-արեւմտեան կողմից է)։ Այդուհանդերձ, որեւէ այլ տեղ չենք նկատում մի այնպիսի բարձրաբերձ ու շրջակայքին իշխող ամրոց, որն իր կառուցուածքով, արտաքնապէս ու ծաւալատարածական յատկանիշներով նմանուի Կաչաղակաբերդին։ Հարկ է ասել, որ այստեղ փայլում է ոչ այնքան մարդկային հանճարի ու հնարագիտութեան արուեստը, որքան «բնութեան ճարտարապետի» հրաշագործութիւնը։*

Տեղադրուած լինելով լեռնաշխարհի գրեթէ կենտրոնում, Կաչաղակաբերդը Խաչեն արշաւող թշնամական զօրքերի առաջխաղացման գլխաւոր խոչընդոտներից մէկն էր։ Գանձասարի շրջակայքում գտնուող միւս ամրոցների (Ծիրանաքար, Շիկաքար, Խօխանաբերդ, Դեղ, Բերդաքար եւն.) հետ միասին այն հզօր վահան էր ոչ միայն հռչակաւոր վանքի, այլեւ ընդհանրապէս երկրամասի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար։ Այս ամրոցի գրաւումը անչափ դժուար էր ոչ միայն այն պատճառով, որ թշնամին պէտք է յաղթահարէր դէպի այն տանող վերելքի խոչընդոտներն ու բնական, գրեթէ անմատչելի քարաժայռը, այլեւ պաշտպանների ցուցաբերած հայրենանուէր ու հերոսական դիմադրութեան շնորհիւ, որոնք կարող էին

հեշտութեամբ հաշիւ մաքրել յոգնած թշնամու հետ եւ նրան մեծ կորուստներ պատճառել։

Ամրոցակալ ժայռը, որ տեղաւորուած է հարաւ-արեւմուտք - հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ, ունի մինչեւ 135 մ. երկարութիւն եւ 62. մ լայնութիւն։ Այսպիսով, ամրոցի մակերեւոյթն ընդգրկում է աւելի քան 8370 քառ. մ. տարածութիւն։

Մանրամնասներ Կաչաղակաբերդից

Ամրոցի տարածքում նկատելի են տարբեր չինութիւնների աւերակներ կամ փոսորակներ, որոնց թիւը նախնական հաշւումներով հասնում է շուրջ մէկ տասնեակի։

Ժայռամրոցի վերնամասը համեմատաբար հարթ է՝ 40 x 15 մ. չափերի (շուրջ 600քառ. մ.), որի ծայր գագաթին՝ ամրոցի ամենաբարձրադիր հատուածում, որ կազմում է 153 քառ. մ. (չափերը՝ 18 x 8,5 մ.), պահպանւում են աշտարակ-դիտակէտի աւերակների մնացորդները՝ պատի մի հատուած մինչեւ 1,2 մ. բարձրութեամբ։ Այստեղ են տեղակայուած նաեւ երկու գլխաւոր, գրեթէ նոյն չափերի կցակառոյց չինութիւնների աւերակները, որոնցից հարաւ-արեւելեան կողմում գտնուողն ունի 6 մ. երկարութիւն եւ շուրջ 5 մ լայնութիւն, իսկ հիւսիս-արեւմտեան կողմինը՝ 6 մ. երկարութիւն եւ 4,8 մ. լայնութիւն։ Պահպանուող պատերի բարձրութիւնը մինչեւ 1,5 մ. է, հաստութիւնը՝ 1 մետրից աւելի։ Այս երկու չինութիւնները համեմատաբար լաւ են պահպանուել, ունեն իշխող դիրք ամրոցի ամբողջ տարածքի նկատմամբ եւ ամենայն հաւանականութեամբ միջնաբերդի դեր են խաղացել։ Դրանք, ըստ էութեան, ծառայել են նաեւ որպէս իշխանական տներ։ Եւ դա պատահական չէ. ընդհանրապէս, դեռեւս հին ժամանակներից, ինչպէս նշուեց, ամրոցամերձ տարածքը Ներքին Խաչենի շատ խիտ բնակեցուած շրջաններից մէկն էր, որի մասին վկայում են ոչ միայն դամբարանների բազմաքանակութիւնն ու դրանցից յայտնաբերուած գտածոները[47], այլեւ միջնադարեան վանական մի շարք համալիրների (Մեծառանից վանք, Կօշիկ Անապատ, Հաւապտուկ վանք եւն.) առկայութիւնը։ Բացի այդ, յայտնի է, որ այս միջավայրում են գոյատեւել Պռոշեանց հանրայայտ տոհմի հնագոյն յի-

չատակարանները, որոնք հայագէտ Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանցին (յետագայում Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) յանգեցրել են այն եզրակացութեան, որ Պռոշեան կամ Խաղբակեան տոհմի նախնական բնակավայրը եղել է այս վայրում, աւելի ստոյգ՝ Քոլատակ գիւղը, Հաւապտուկ վանքը նրանց տոհմական դերեզմանատունն էր, իսկ նստավայրը՝ Գեռաքար գիւղը։

Հնագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնները, հաւանաբար, կարող են աւելի լրիւ բացայայտել հնագոյն ամրոցի պատմութեան չատ հարցեր[48]։

Ամրոցի ստորին, հիմնական մասն աչքի է ընկնում դէպի արեւմուտք կամ հարաւ-արեւմուտք ձգուող թեքութեամբ (չափերը՝ 95 x 62 մ.), որտեղ ուշագրաւ են թուով չորս, տարբեր չափերի ջրաւազաններ։ Համեմատաբար լաւ է պահպանուած ժայռամրոցի հիւսիս-արեւմտեան եզրամասում, մասամբ ժայռափոր ջրաւազանը, որն ունի 5,6 մ. երկարութիւն, 4,2 մ. լայնութիւն եւ մինչեւ 2,5 մ. խորութիւն (բուսածածկ եւ հողածածկ է)։ Այստեղ են գտնւում նաեւ երկու այլ, տարբեր չափերի (5,2 x 3,3 մ. եւ 4,5 x 3 մ.) ջրամբարներ՝ փոսորակների տեսքով։ Ջրամբարներից մէկն էլ տեղակայուած է ամրոցի ստորին՝ հարաւային եզրամասում, պարսպապատի մօտ (չափերը՝ 4 x 3 մ.)։ Պէտք է ասել, որ դրանք կառուցուել են ոչ թէ դրսից ջուր լցնելու համար, որը տուեալ դէպքում անհնարին է (ամրոցի մօտակայքի միակ աղբիւրը՝ «Սխսղանի ջուր»ը գտնւում է բաւականին հեռաւորութեան վրայ, ցածրադիր վայրում), այլեւ տեղումների համար։

Կաչաղակաբերդ ամրոցի պաշտպանական համակարգում կարեւոր դեր են խաղացել ոչ միայն բնական-ժայռեղէն ամրութիւնները, այլեւ արհեստական կառուցուածքները՝ ամրոցը լիովին անմատոյց դարձնող պարսպապատերը, որոնք գրեթէ անմատչելի դիրքի շնորհիւ բաւականին լաւ են պահպանուել։ Ամրոցի հարաւ-արեւմտեան կողմից մինչեւ հիւսիս-արեւելեան եզրն ընկած գօտին փակուել է մինչեւ 50 մ. երկարութեամբ ձգուող, հարաւային եւ հարաւ-արեւելեան կողմերում՝ աշտարակաւոր պարիսպներով։ Դրանք պահպանւում են 1,5-1,7 մ. բարձրութեամբ եւ կենտրոնական հատուածներում ունեն 1,2-1,5 մ. հաստութիւն, իսկ հարաւ-արեւմտեան եզրամասից բացուող միակ մուտքի հատուածում, որտեղ կրկնակի ամրացուած են՝ 2,3 մ. հաստութիւն։ Յատկապէս հետաքրքիր է պարսպի կամարատիպ՝ 3,25 մ. լայնութեամբ, մուտքից մօտ 10-15 մ. հարաւ գտնուող բացուածքը (պատի հաստութիւնը՝ 1,2 մ.), որը ծառայել է ոչ միայն որպէս թշնամու վրայ քարեր գլորելու «կրակակէտ», այլեւ, ըստ երեւոյթին, պաշտպանական օժանդակ դեր է կատարել։ Ամրոցի պաշարման դէպքում կարելի է այդ անցքից աննկատ դուրս գալ եւ թշնամուն հարուածել թիկունքից։

Պարսպապատի գլխաւոր աշտարակը տեղակայուած է պարսպի հարաւային եզրամասում՝ ժայռի կտրուածքի վրայ։ Պատերը պահպանւում են մինչեւ 2,5-3 մ. բարձրութեամբ։ Ունի արտաքուստ կլոր, ներքուստ՝ ուղղանկիւն յատակագիծ (չափերը՝ 2,5 x 1,6 մ.)։ Միւս աշտարակը տեղադրուած է վերոյիշեալից հիւսիս-արեւելք ձգուող պարսպի վրայ, որն ըստ էութեան, ինչպէս առաջինը, դիտակէտի դեր է կատարել՝ հսկողութեան տակ առնելով ժայռ-ամրոցի հիւսիս-արեւելեան եւ հարաւային մատոյցները։ Բոլոր պարսպապատերն ու նրանց առանձին հատուածները կառուցուած են

տեղական մոխրակապտաւուն եւ սպիտակ, ոչ մեծ որձաքարերով ու կրաշաղախով։

Ի մի բերելով Կաչաղակաբերդի վերաբերեալ մեր ուսումնասիրութիւններն ու դիտարկումները, կարող ենք ասել, որ ամրոցը թէ՛ պարսպապատերի եւ շինութիւնների պատերի շարուածքների ձեւերով ու բնոյթով, թէ՛ կառուցման արուեստով յիշեցնում է այս անառիկ երկրամասի միւս ամրոցները (Շիկաքար, Ջրաբերդ, Դեղ, Գտչաբերդ եւն.)։

Ամրոցի հետ կապուած շատ կարեւոր հարցերից մէկը կառուցման ժամանակի պարզաբանումն է։ Ցաւօք, դրա վերաբերեալ առայժմ արժանահաւատ եւ ստոյգ տեղեկութիւններ յայտնի չեն։ Սակայն, նկատի ունենալով Խաչիկ վարդապետ Դաղեանի մասնակի պեղումներն ու ուսումնասիրութիւնները Խաչենագետի ափամերձ շրջաններում եւ ամրոցի մօտակայքում[49], որի ժամանակ դամբարաններից ի յայտ են եկել նիզակակոթ (երկարութիւնը՝ 18սմ.), նիզակածայր՝ կազմուած սուր սլաքանման բրոնզէ զանգուածից (16սմ. երկարութեամբ) եւ բրոնզէ զանազան գտածոներ ու խեցեղէն, կարող ենք Կաչաղակաբերդի հիմնադրումը վերագրել զարգացած բրոնզի դարաշրջանին (Ք.ա. Բ.-Ա. հազ.)։

Յետագայում, արաբական ու մոնղոլական արշաւանքների ժամանակաշրջանում, ամրոցը վերակառուցուել է, յարմարեցուել տուեալ ժամանակի ռազմարուեստի պահանջներին (պահպանուած բնակարանների հետքերն ու պարսպապատերը յետագայի կառուցումների մնացորդներ են)՝ դառնալով Ներքին Խաչենի ամենաանառիկ ամրոցներից մէկը։

Կաչաղակաբերդը նկատելի հետք է թողել հայ ժողովրդի փառաւոր պատմութեան մէջ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ազուանից Աշխարհի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 340. նաեւ՝ Մակար Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, Արօր Հրատ., 1895, էջ 425. նաեւ՝ Հայր Միքայէլ Յովհաննէսեան, Հայաստանի Բերդերը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1970, էջ 452. նաեւ՝ Հայր Միքայէլ Չամչեանց, Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Գ., Երեւան, 1984, էջ 210 եւն.։

[2] Բագրատ Ուլուբաբեան, Խաչենի Իշխանութիւնը X-XVI Դարերում, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 45։

[3] Հայերէն Ձեռագրերի Ցիշատակարաններ, ԺԳ. Դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 199։

[4] Ա. Բեկնազարեանց, Գաղանիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, Տպ. Ի. Ն. Սխորովոդով, 1886, էջ 90։

[5] Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 195. նաեւ՝ Բարխուտարեանց, էջ 197-198. նաեւ՝ Ուլուբաբեան, էջ 136, 145. նաեւ՝ Շահէն Մկրտչեան, Լեռնային Ղարաբաղի Պատմաճարտարապետական Յուշարձանները, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1985, էջ 24-25 եւն.։

[6] Կաղանկատուացի, էջ 340. նաեւ՝ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, Տպ. Ն. Ադանեան, 1910, էջ 158. նաեւ՝ Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գիրք Ա. Հտր. 2, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1967, էջ 419 եւն.։ Է. դարի սկզբին Պարսկաստանից գալիս է Միհրական տոհմի մի շառաւիղը, դաւով ու նենգութեամբ կոտորում Ուտիքի Գարդման Գաւառի տէր Առանշահիկների տասնեակ տղամարդ-

կանց եւ գրաւում նրանց տիրոյթները։ Այսպէս սկսւում է բնիկ հայկազուն Առանշահիկների եւ եկուոր՝ հայացած Միհրանեանների դաժան մրցակցութիւնը (Բագրատ Ուլուբաբեան, Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց Պատմութեան (Ե.-Է. դդ), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 129-130)։

[7] *Կաղանկատուացի, էջ* 340։

[8] *Ուլուբաբեան, Խաչենի, էջ* 62, 71, 73։ *Տե՛ս նաեւ՝ Սոդք Գաւառի Մեծ Մազրա գիւղի* 881*ի արձանագրութիւնը (Սեդրակ Բարխուդարեան, Միջնադարեան Հայ Ճարտարապետներ Եւ Քարգործ Վարպետներ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1963, *էջ* 189)։

[9] *Կաղանկատուացի, էջ* 340։

[10] *Բարխուտարեանց, էջ* 211, 427։

[11] *Կիրակոս Գանձակեցին, խօսելով Խաչենի կողմերում մոնղոլների արշաւանքների մասին, գրում է, որ Խաչենի բնակիչներն ամրացել են ապահով վայրերում,* «...զոր վասն դժուարութեան տեղուոյն հաւախաղաց կոչէին» (*Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ.*, 1961, *էջ* 267)։ *Սա ըստ էութեան հիմք է տալիս ասելու, որ դժուարմատչելի ու բարձրադիր ամրոցները տեղացիները կոչել են հաւքախաղացներ։*

[12] *Բարխուտարեանց, էջ* 197-198, 211, 425, 427։

[13] *Մկրտչեան, էջ* 37։

[14] *Գ. Տէր-Յովհաննիսեանց, «Բաղդասար Մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանցի Համառօտ Կենսագրութիւնը», Փորձ, Ազգային Եւ Գրական Միամսեայ Հանդէս, Տփխիս, Դ. տարի, Մայիս* 1880, N. 5, *էջ* 134, *ծան.* 2). *նաեւ՝ Ուլուբաբեան, Խաչենի, էջ* 248. *նաեւ՝ Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն..., մասն Բ, Տփխիս*, 1858, *էջ* 214։

[15] *Լէօ, Իմ Ցիշատակարանը, Շուշի,Տպ. Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան*, 1890, *էջ* 355. *նաեւ՝ Բաֆֆի, Խամսայի Մելիքութիւնները, Վիեննա, Տպ. Մխիթարեան*, 1906, *էջ* 5։

[16] *Ջալալեանց, Ա. Հտր.*, *էջ* 195։

[17] *Ուլուբաբեան, Խաչենի, էջ* 136։

[18] *Նոյն*։

[19] *Նոյն*։

[20] *Տե՛ս՝ Ալեքսան Յակոբեան, «Խաչէն-Խօխանաբերդ Ամրոցը եւ Նրա Իշխանատոհմը Թ.-ԺԳ. Դարերում (Քննական Ակնարկ)», Հանդէս Ամսօրեայ Հայագիտական Ուսումնասիրութեան, Վիեննա-Երեւան*, 2010, *թիւ* 1-12, *էջ* 71-170։

[21] K. Kushnareva, "Nikotoreiy Pamyatniki Epokhi Pozdney Bronzey V Nagornom Karabakhe" (*Ուշ բրոնզէ դարի մի քանի յուշարձաններ Լեռնային Ղարաբաղում*), *Sovetskaya Arkheologiya* (*Սովետական հնագիտութիւն*), 1957, N 12, *էջ* 143-145։

[22] P. Zakaraya, *Krepostnei Soorujeniya Kartli* (*Քարթլիի լեռնային կառոյցները*), *Թբիլիսի*, 1968, *էջ* 6։

[23] *Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան (ՄՄ), մանրաժապաւէն-ձեռագիր*, N 612, *թ.* 311a-313a։ *Հմմտ.՝ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley, Los Angeles-London, 1976. *նաեւ՝ Սանջեան Ցուցակ*, N 949. *նաեւ՝ Հայերէն Ձեռագրերի, էջ* 199։

[24] *Այդ մասին է վկայում մասնաւորապէս մոնղոլների՝ Հայոց Արեւելից կողմերում հաստատուելու ստոյգ վայրի բացայայտումը։ Ըստ վերջերս մեր կողմից կատարուած պատմա-համեմատական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւնների, մոնղոլական զօրամիաւորումների տեղակայման ստոյգ վայրը (կենտրոնատեղին) եղել է Խաչենագետի ստորին հովտում գտնուող Տիգրանակերտ քաղաքատեղին (Արցախի Տիգրանակերտ), որտեղից սկսուել են շրջակայ բնակավայրերի եւ յարակից տարածքների ասպատակութիւնները (Ազատ Արցախ*, 27 *Մայիսի*, 2010, N 65)։

[25] *Ջամչեանց, էջ* 210։

[26] Նոյն. նաեւ՝ Գանձակեցի, էջ 269։

[27] Թ. Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախչեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 2, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 1988, էջ 665։

[28] Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս.Գ.Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 29։

[29] ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Մաս II, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1958, էջ 66, 325, 344։

[30] Ի դէպ, ինչպէս վկայում են պատմական տեղանունների մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնները, Կաչաղակաբերդ, Խաչենի բերդ (Խաչէն), Սաղսաղան եւ Սխսաղան անուանումները իմաստային նշանակութեամբ էլ հիմնականում նոյնական են։ Իրականում դրանք նոյն տեղանուան աղաւաղուած կամ ձեւափոխուած տարբերակներն են, որոնց ստուգաբանութիւնը շատ աւելի ընդգրկուն է եւ ներկայացւում է իմ «Արցախ-Ուտիք. Պատմական Տեղանուններ» դեռեւս չտպագրուած գրքում։

[31] Կաղանկատուացի, էջ 340։

[32] Բարխուտարեանց, էջ 409-410։

[33] Կաղանկատուացի, էջ 340։

[34] Տէր-Յովհաննիսեանց, էջ 135։

[35] Ջամչեանց, Հտր. Բ, 1984, էջ 450։

[36] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901, էջ 386. նաեւ՝ Կաղանկատուացի, Յաւելուած Բ., էջ 351։

[37] Նոյն։

[38] Դիւան Հայ Վիմագրութեան, V, էջ 198։ Այս արձանագրութիւնը նոյնպէս վկայում է, որ Խաչենի բերդը (Կաչաղակաբերդ) եւ Հաւքախաղացը միեւնոյն շինութիւնները չեն։

[39] I Orbeli, *Asan Djalalian, Knyaz Khachenskii* (Հասան Ջալալեան Խաչենի իշխանը), Երեւան, 1963, էջ 152։ Սակայն, մէկ այլ՝ աւելի հաւաստի տեղեկութեան համաձայն, Հասան Ջալալը վճարել է նշուած փրկագնի կէսը՝ 10000 դինար, որը հաւասար է բիւզանդական 5000 ոսկեայ դինարի (*Shikhab Ad-Din Mukhammad AnNasavi, Jizneopisaniye Sultana Djalal AdDin Mankburni* (Շիհապ Ալ-Տին Մուհամմատ Ալ-Նասաուի, սուլթան Ջալալ Ալ-Տին Մանկպուրնիի կենսագրութիւնը), Բաքու, 1973, էջ 211, 388)։

[40] Գանձակեցի, էջ 267։

[41] Բեկնազարեանց, էջ 90։ Երեւանի եւ Էջմիածնի ձեռագրատներում ձեռագիրը գտնելու փորձերը արդիւնք չեն տուել։ Նկատի ունենալով այն, որ պարսից խաները (մասնաւորապէս՝ Իբրահիմ) եւ նրանց կամակատարները (Մելիք Շահնազար Գ, Իսրայէլ կաթողիկոս) ժողովրդի հանդէպ գործած իրենց ոճրագործութիւնները ապագայ սերունդներից թաքցնելու նպատակով դիտմամբ ոչնչացնում էին ձեռագիր յիշատակարանները, հնարաւոր է, որ մելիքները մօտակայ քարայրներում թաքցրած լինէին որոշ ձեռագրեր, որոնց մէջ էր, գուցէեւ, նշուած ձեռագիրը։

[42] Ուլուբաբեան, Խաչենի, էջ 188։

[43] Ջամչեանց, Հտր. Գ, էջ 222։

[44] Տէր-Յովհաննիսեանց, էջ 135, ծան. 1։

[45] Լէօ, Իմ Յիշատակարանը, էջ 408։

[46] Մկրտչեան, էջ 64-65։

[47] Յ. Թօփճեան, Յուցակ Ձեռագրաց Խաչիկ Վարդապետի Դաղեան, Մասն Բ., Վաղարշապատ, 1900, էջ 63-74։

[48] Գարեգին Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ, Մասն 1-ին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34։

[49] *Թովմասեան*, էջ 70-71. նաեւ՝ *Հայաստանի Պատմութեան Կենտրոնական Պետական Արխիւ*, *ֆ*. 319, *ց*. 1, *գ*. 9։

THE GATCHAGHAGAPERT FORTRESS
(Summary)

SLAVA SARKSIAN

The author, a site researcher from Karabagh, brings to public attention one of the most famous fortresses of Karabagh, Gatchaghagapert.

Built on a rocky outcropping at a height of 1172 meters above sea level (some 1000 meters above its surroundings), the fortress was the major seat of the Armenian princes of the Khatchen region.

The author notes that there were two fortresses with the same name, which confused several researchers who tried to locate the fortress. Based on the archeological materials found in the fortress, Sarksian argues that the fortress was built in the late Bronze Age (2nd-1st millennium BC). He then describes the fortress's defensive mechanism, the thickness of its walls, and its size, covering an area of some 8.370 sq. meters. He also compares its characteristics with those of other fortresses of the region.

The article touches upon the history of the fortress, including its role in the defense of the region and against the invading Seljuk, Mongol and Tatar armies.